

The reasons for immigration in Turkey can be classified as economic and social differences among the regions, rapid population growth, lower share of agriculture sector income distribution in gross national product, and political.

TÜRKİYE'DE NÜFUS HAREKETLERİNİN VE İÇ GÖÇÜN NEDENLERİ

Halis BAŞEL*

ÖZET

Türkiye'de kentlerin nüfus artış hızının genel nüfus artışından hızlı olması, ülkenin kırsal kesimlerinden olan göçün göstergesidir. Bu göçlerin nedenleri açısından bakıldığında, göçlerin ekonomik, sosyal ve siyasal nedenlerden kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenlerin oluşturduğu bölgesel dengesizlikler başlangıçta göçlerin sebebiyken, bir süre sonra aynı zamanda sonucu da olmuştur. Bu durum zamanla bir kısır döngü oluşturmuştur.

Yine Türkiye'de kırsal alanların ekonomik sosyal yetersizliklerinden dolayı göçü başlatıcı bir neden olarak iticiliğinden bahsedilirken, kentlerin çekiciliği ancak ilk göç edenlerin oluşturduğu bilgi akışıyla mümkün olmuştur.

Türkiye'de göçlerin nedenleri arasında ekonomik ve sosyal olarak bölgesel dengesizlikler, hızlı nüfus artışı, tarım kesiminin gelir dağılımından az pay alması, siyasal nedenler önemli bir yere sahiptir.

ABSTRACT

THE CAUSES OF POPULATION MOBILITY AND INTERNAL MIGRATION IN TURKEY

Urban population is growing at a faster rate than general population in Turkey. This means that people migrate from rural to urban areas. The reasons for this immigration are economical, social and political. While at the beginning, these reasons, which led to regional differences in development, were the causes of immigration, later they became the consequences of immigration. And, this situation created a vicious cycle over time.

Economical and social underdevelopment of rural areas was a push factor that caused to start immigration from rural to urban areas, while information flow from the first immigrants to the people in the rural areas was a pull factor for the late immigrations.

GİRİŞ

Cumhuriyet döneminde iç ve dış göçlerin (iç ve dışa olmak üzere) yoğunluğu dikkate alındığında hiçbir toplumsal olgunun, ülkenin ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde, göç gibi çok yönlü ve derinlemesine etkili olmadığı görülmektedir. Türkiye'den yurtdışına göç ekonomik nitelikli, Türkiye'ye dıştan göç etnik kökenli olma niteliği taşıırken; iç göç kalkınma, sanayileşme ve modernleşme ile açıklanabilir bir görüntü vermektedir.¹

Türkiye'de ilk nüfus sayımı 1927'de yapılmıştır. Ancak, Türkiye'deki iç göç hareketlerini ilk genel nüfus sayımıyla birlikte izlemek mümkün değildir. Devlet İstatistik Enstitüsü böyle bir çalışmaya temel teşkil edecek "doğum yerleri" itibariyle Türkiye nüfusu verilerini, 1935 yılından itibaren genel olarak; 1950'lerden itibaren ise, ayrıntılı olarak yayınlamaya başlamıştır.

Doğum yerlerine göre iç göç verilerinin genel özelliği, sayım yılındaki ikametgaha göre, göç hareketlerini takip edememesidir. Göç edenlerin arada yaşadıkları göç süreçlerine dair bir bilgi sunulamamaktadır. DİE, 1975 yılından itibaren de, "ikametgaha göre" iç göçlerin sayısal verilerini yayınlamaya başlayarak, bu verilerin kullanılması sağlanmıştır. Fakat verilerin niteliğinden kaynaklanan farklılık (doğum yeri-ikamet yeri) 1975 öncesi için karşılaştırma yapılmasını imkansız hale getirmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye'de yaşanan nüfus hareketlerin ve iç göçlerin nedenleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu nedenleri ortaya koyarken özellikle iç göçler içinde öncelikli bir ağırlığı sahip olan kentsel alanlara yönelik göçlerin ve nüfus hareketlerinin üzerinde durulacaktır. Temelde ekonomik, sosyal ve siyasal nedenlere dayanan iç göçlerin

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İ.İ.B.F., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

¹ Ahmet İcduygu – Sirkeci, İbrahim: "Bir Ülke, Bir Aile ve Birçok Göç: Cumhuriyet Döneminde Bir Toplumsal Dönüşüm Örneği", 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Ed. Oya Baydar, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınu, 1998, s. 269-276, s. 249.

ardındaki nedenlerin ağırlığına bakılmaya çalışılacak ve ağırlık olarak hangi nedenin ön plana çıktığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. TÜRKİYE'DE KENTSEL NÜFUSUN GELİŞİMİ

Türkiye'deki iç göç olgusunun tarihsel gelişimine bakıldığında, yıllara göre yaşanan değişim süreci rahatlıkla gözlemlenebilir. 1950 yılında Türkiye'deki il sayısı 63, kentlerdeki yaşayan nüfus %18,1'dir. 1960'da il sayısı 67'ye yükselmiş, kentlerde yaşayan nüfus ise %26,3 olmuştur. Kentsel nüfus 1970'te %35,8, 1980'de %45,4 olmuştur. 1990 yılında il sayısı 73'e ulaşmıştır ve kentsel nüfusun toplam nüfusa oranı %56,3'e yükselmiştir. 2000 yılı genel nüfus sayımı döneminde ise, il sayısı 81, kentte yaşayan nüfusun oranı ise %65 olmuştur.

Tablo 1'de Türkiye geneli kentsel-kırsal alanlar ve İstanbul ilinin nüfus gelişimi karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Türkiye'de kentleşme iç göçün bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim Türkiye 1945-2000 döneminde belirgin bir dış göç almadığı gibi, dışarıya işgücü göçü sevk eden bir ülke konumundadır. Yukarıdaki tablo yardımıyla iç göç olgusu açıklanmaya çalışılacaktır.

Tablo incelendiğinde, 1945-2000 dönemini kapsayan 55 yıllık bir dönemde Türkiye'nin nüfusu 3 katı aşan bir artış gösterirken aynı dönemde, kentsel alanların (il ve ilçe merkezleri) nüfusunda 10 katı aşan bir artış meydana gelmiştir. Yine bu dönemde kentli nüfusun, toplam nüfus içindeki payı %25'ten %65'e yükselmiştir. Ülkemizde, 2000 yılı itibariyle nüfusun yaklaşık üçte ikisi kentsel alanlarda yaşamaktadır.

Nüfus, artış hızı açısından incelendiğinde kırdan kente göçün, çeşitli dönemlerde dalgalanmalar gösterdiği görülmektedir. Kentsel alanlarda yıllık nüfus artış hızı %4 dolayında seyretmiş olmasına rağmen, bunun iki önemli istisnası olmuştur; kentsel nüfusun yıllık ortalaması %5,8 arttığı 1950-55 dönemi ve %6,4 arttığı 1980-85 dönemidir. Ancak, 1990-2000 döneminde kentli nüfus artış hızı büyük çaplı bir düşüş göstererek %2,7 düzeyine inmiştir. Öte yandan, 1945-2000 döneminde kırsal nüfus ise sadece 1,6 kat artış göstermiş, yıllık nüfus artış hızı ortalama %1'ler dolayında kalmış ve 1980'den bu yana da mutlak olarak küçülmüştür. Nitekim 1980-2000 döneminde kırsal nüfus 25 milyondan 23 milyona düşerken, kentli nüfus 19,6 milyondan 44 milyona çıkmıştır.

Tablo 1: 1945–2000 Dönemi Türkiye, Kır–Kent ve İstanbul Nüfusu Genel Değerlendirme

		1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990*	2000**
Türkiye	Nüfus (Bin)	18.790	20.947	24.064	27.754	31.391	35.612	40.347	44.736	50.664	56.473	67.803
	Artış (%)	–	2,17	2,77	2,85	2,46	2,52	2,5	2,07	2,49	2,17	1,82
	Endeks	100,00	111,48	128,07	147,71	167,06	189,53	214,73	238,09	269,63	300,55	360,85
Kentsel alanlar	Nüfus (Bin)	4.375	5.058	6.770	8.476	10.376	13.193	16.350	19.164	26.418	31.804	44.006
	Artış (%)	–	2,9	5,83	4,49	4,04	4,8	4,29	3,18	6,42	3,71	2,68
	Toplamdaki payı	23,28	24,15	28,13	30,54	33,05	37,05	40,52	42,84	52,14	56,32	64,9
	Endeks	100,00	115,61	154,74	193,74	237,17	301,55	373,71	438,03	603,84	726,95	1005,85
Kırsal alanlar	Nüfus (Bin)	14.103	15.702	17.137	18.895	20.585	21.921	23.478	25.091	23.798	23.033	23.797
	Artış (%)	–	2,15	1,75	1,95	1,71	1,26	1,37	1,33	–1,06	–0,65	0,42
	Toplamdaki payı	75,06	74,96	71,21	68,08	65,58	61,56	58,19	56,09	46,97	40,79	35,1
	Endeks	100,00	111,34	121,51	133,98	145,96	155,44	166,48	177,91	168,74	163,32	168,74
İstanbul	Nüfus (Bin)	860	983	1.268	1.466	1.742	2.132	2.547	2.772	5.475	6.629	10.018
	Artış (%)	–	2,66	5,1	2,9	3,45	4,03	3,56	1,7	13,61	3,82	3,3
	Kentsel nüfusta payı	18,36	18,74	18,32	16,55	16,13	15,58	15,1	14,11	20,38	19,83	22,77
	Endeks	100,00	114,30	147,44	170,47	202,56	247,91	296,16	322,33	636,63	770,81	1164,88

Kaynak: TÜSİAD, Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri, İstanbul: TÜSİAD Yayını No:T/99–1–251, 1999, s.80–81.

* 2000 Genel Nüfus Sayımındaki idari bölünüşe göre yeniden düzenlenmiştir.

** DİE, 2000 GNS, (Çevrimiçi), http://www.die.gov.tr/nufus_sayimi/2000tablo2.xls, 29.08.2003.

1997 Genel Nüfus Tespiti sonuçlarına göre, nüfusu en hızlı artan on il sırasıyla; Antalya, Adıyaman, Şanlıurfa, Kocaeli, İstanbul, Hakkari, Bursa, Yalova, Tekirdağ ve Şırnak'tır. İl merkezleri düzeyinde bakıldığında ise bu sıralama tamamen değişmekte ve bölgesel bir kayma görülmektedir. Nüfusu en hızlı artan on il merkezinin tamamı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Bunlar sırasıyla; Adıyaman, Şırnak, Hakkari, Bingöl, Muş, Şanlıurfa, Van, Malatya ve Batman'dır. Bu merkezlerin bir bölümünde yıllık %10'lara varan ve hiç de doğal karşılanamayacak büyüme hızları gözlenmektedir. Bu kentlerden Adıyaman'ın nüfusu 7 yıllık dönemde iki katı aşan oranda artış göstermiştir. Bu illerde il toplam nüfusunda çarpıcı artışlar olmamasına karşın, il merkezlerinin nüfusunun yıllık %10'lara varan hızlarda artması, bu illerin kırsal kesiminden il merkezlerine yoğun bir akımın olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu illerden, özellikle, çevre illere (Adana, Gaziantep, İçel) önemli ölçüde göç olduğu ve bu ketlerin bir anlamda ara durak biçiminde kullanıldığı da söylenebilir.²

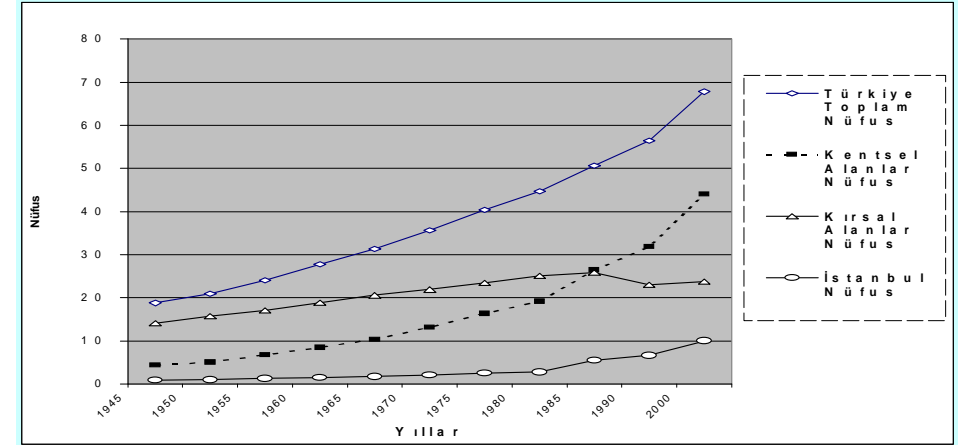
Ülkemizde hızlı bir şekilde kentlerin büyümesi, kentsel gelişmenin kontrol edilmesini zorlaştırmıştır. Kentleşme, türlü nedenlerle köyünü terk etmek zorunda olanların kente yığılması biçiminde olma özelliğini korumaktadır.³ Ülkemizdeki nüfus hareketleri bölgeler temelinde ele alındığında sürekli göç veren ve sürekli göç alan bölgeler ayrımı söz konusu olabilmektedir. Sürekli göç veren bölgeler Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz bölgeleri, sürekli göç alan bölgeler ise, İstanbul ve Kocaeli gibi sanayi merkezlerini ve Muğla, Antalya gibi ılıman iklimli kentleri içine alan Akdeniz, Marmara ve Batı Anadolu bölgeleridir. Özellikle sanayileşmenin olmadığı kıyı bölgeleri öncelikle nitelikli tarımın yapıldığı, daha sonra ise turizm sektörünün gelişmesi nedeniyle istihdam olanaklarının arttığı, emekli olanların ise büyük kentlerin karmaşasından kurtulma ve daha sonraki hayatlarını daha rahat geçirebileceği iklimsel olanakların elverişliliği nedeniyle tercih edilmektedir.⁴

² TÜSİAD: Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri, İstanbul: TÜSİAD Yayını No: T/99-1-251, 1999, s. 83-84.

³ DPT, VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Nüfus, Demografi Yapısı, Göç Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara: DPT Yayını No:2556, 2001, s.17.

⁴ A.e., s.31.

Grafik 1: 1945-2000 Dönemi Türkiye, Kır-Kent ve İstanbul Nüfusunun Artış Grafiği

Kaynak: Tablo 1'deki verilerden yararlanılarak çizilmiştir.

1990'lı yıllarda başlayan zorunlu göçler hızlanmış ve Türkiye'nin eski geleneksel göç bölgelerine olan akışı, yeni bölgelerin ve kentlerin eklenmesi ile farklı boyut ve biçimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zorunlu göç, ilk olarak bulunulan ilin kırsalından kent merkezine, ardından da diğer illere kademeli bir şekilde gerçekleşmektedir. Göçler sonucu kentlere gelenler, kentli nüfusun yerleşik sosyo-ekonomik ve kültürel yapısını olumsuz etkilemektedir. İşsizlik ve ekonominin bozulması göçün yol açtığı en temel problem alanı olarak görülmektedir. Genel asayişin bozulması, hırsızlık ve fuhuşun artışı, konut, alt yapı gibi kentleşme sürecine ilişkin olarak gündeme gelen sorunlar da, var olan göç sorunlarına eklenmiştir.⁵

2. TÜRKİYE'DE İÇ GÖÇÜN NEDENLERİ

Göçlerin temel nedeni, sosyo-ekonomik imkanların dağılımında ülkenin çeşitli mekansal farklılıklar göstermesi, diğer bir ifadeyle, iller ve bölgelerarası gelişme farklılığıdır. Bölgelerarası dengesizlik hem iç göçlerin sebebi hem de sonucu olarak kısır döngüye yol açmış ve açmaya da devam etmektedir. Üretilen toplumsal refahın dengesiz dağıtılması hem göçe neden olmakta, hem de dengesizliği belirginleştirmektedir.

⁵ A.e.

Ayrıca, Türkiye'de yaşanan göç olgusunun temelinde, genel kabul görmüş bağımsız değişkenlerin kırsal kesimde daha önceden var olan dengenin bozulmasına ve yapısal dönüşümün başlamasına sebep olduğu savunulmaktadır.⁶ Bu sebepler: Türkiye'de yaşanan nüfus artışı ve nüfus artış hızına paralel olarak tarım kesiminde hızlı bir mekanizasyona gidilmesidir.

Öte yandan göç olgusunu anlamak ve nedenlerini ortaya koyabilmek için sosyo-ekonomik yapının bilinmesi gerekir. Göç hareketi sosyo ekonomik olaylardan bağımsız olmayıp, aksine, ekonomideki yapısal değişimleri en iyi yansıtan göstergelerden birisi olma özelliğine sahiptir.⁷

Kentlerin göç çekmesinin birinci nedeni, istihdam ve eğitim olanaklarının yaygın ve çeşitli oluşudur. Kır ve kent arasındaki gelir farklılığı ve işsizlik gerçekte sadece ara değişkenlerdir. Temel faktörler, nüfusun doğal artış hızı ve ekonomik gelişme hızıdır. Bu nedenle dikkate alınması gereken temel değişken, ekonomik gelişme hızına göre nüfus artış hızının ne olduğudur. Kalkınma planlarında hızlı bir ekonomik gelişme sağlamak amacıyla kentsel altyapıya öncelik verilmeye devam edilmekte ve kırsal alandaki altyapı tamamen ihmal edilmektedir. Bu da, kırdan kente göç akışını arttırmaktadır.⁸ Genel olarak kentin çekiciliği ve köyün-kırsal alanın iticiliğine bağlanan iç göçün, her ülkenin kendi özel koşullarına bağlı olarak çeşitli sebepleri olmaktadır. Bu sebepler; ekonomik, sosyal, siyasi faktörlere dayanmaktadır.

Türkiye'nin özel şartları düşünüldüğünde göçü doğuran genel sebepler şöyle sıralanabilir:⁹

- a) *Genel nüfus içinde genç nüfusun kalabalık olması:* Genç insanların hayatlarını kurma aşamasında olmaları ve çoğunun evlilikle

⁶ İlhan Tekeli, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Ankara: Turhan Kitabevi, 1982, s. 85.

⁷ Sunday Üner, "Kırsal Yapıda Değişme ve Kırdan Kente Göçler", Türkiye'de Nüfus Sorunu Semineri, Antalya, Nisan 1974, s. 9.

⁸ Birsen Gökçe, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar, Ankara: Savaş Yayınevi, 1996, s. 71.

⁹ Kemal Kartal, Kentleşme ve İnsan: Kentleşme Sürecinde İnsan Tutum ve Davranışlarında Meydana Gelen Değişmeler, Ankara: TODAİE Yayını No: 175, 1978, s. 7-8.; Erkal, Sosyoloji, s. 233.

aile bağlarını daha kurmamış olması göçü kolaylaştırmaktadır.

- b) *Tarım kesiminde görülen açık ve gizli işsizlik:* Türkiye'de tarımsal toprakların miras yoluyla bölünmüş olması ve makineleşme sonucunda tarımsal işgücünün önemli bir kısmı açık işsiz hale gelmesine neden olmuştur. Tarım üretiminin verimli olmayışı, üretimin doğal olaylara doğrudan bağlı olması tarımdan bir kaçış yaşanmasına neden olmaktadır. Ekilebilecek arazilerin küçüklüğü yanında artık bölünemeyecek hale gelmesi de tarımdan kaçışı hızlandırmıştır.
- c) *Entansif tarıma geçiş:* Entansif tarımda, makineleşme olmasa bile emek açığa çıkabilmektedir. Nitekim tütün, fındık gibi ürünlerin üretilmesinde küçük işletmelerde, nüfus artışından ötürü ailenin bazı bireyleri işsiz kalmaktadır.¹⁰
- d) *Eğitim durumunda ve hayat tarzında görülen iyileşme ve ilerleme:* Eğitim düzeyinin yükselmesi ve özellikle de yüksek öğretim kurumlarının ilk zamanlarda belli metropol kentlerde yoğunlaşması, bu dönemlerden sonra ise nitelik olarak metropollerdeki yüksek öğrenim kurumlarının önemini koruması, eğitilmiş işgücünün hem görüp aldığı hayat tarzını terk etmesini güçleştirmekte, hem de geldikleri illerdeki hayat tarzı ve iş imkanları, onların taleplerine cevap verememektedir. Bu yolla da göç veren iller, sadece eğitimsiz işgücünü değil, yüksek vasıflı, kalkınmalarının itici gücü olan işgücünü de kaybetmektedir.
- e) *Eğitim yoluyla meslek edinme:* Meslek liselerinin ve hizmetler sektörüne yönelik yüksek öğretim kurumlarının artması vasıflı bir işgücü grubu oluşturmuştur. Bu işgücü grubunun hem coğrafi hareketliliği hem de iş devri yükselmektedir. Vasıflı elemanlar işgücü piyasasından daha haberdar ve daha bilinçli olarak yararlanmaktadır. Ayrıca, gelişen teknolojiler de artık vasıflı elemana hitap etmekte bu tür elemanların

¹⁰ Mimarlar Odası, Türkiye'de Kentleşme, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayını, 1971, s. 30.

- yoğunlukta olduğu yerlere kurulmakta ve diğer alanlardaki nitelikli işgücünü de çekmektedir.
- f) *Refahın artışı*: Refahın artışı, toplumsal refah ve bireysel refah olarak iki türlü değerlendirilebilir. Toplumsal refahın artmasıyla birlikte bireylerin gelir düzeyleri artmakta artık sadece yiyecek, giyecek, barınak gibi temel insani ihtiyaçları yanında sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını da gidermek için çabalamakta ve buna bir fon ayırabilmektedir. Bu sosyal ve kültürel etkinlikler beklentileri artırabildiği gibi, göç hareketliliğini de arttırmaktadır.
- g) *Kan davaları*: Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde çözümlenemeyen toplumsal sorunlardan biri de kan davalarıdır. İnsanlar can güvenliği için bazen mallarını dahi bırakarak göç etme eğilimine girmektedir.
- h) *Geniş aile otoritesinden kurtulma eğilimi*: Geniş ailenin oluşturduğu toplumsal baskı ve kontrol mekanizması ve törelerin ağırlığı, özellikle eğitilmiş gençlerin bazen tek, bazen de eşleriyle birlikte göç etmelerine neden olmaktadır.
- i) *Ulaştırma ve iletişim ağının genişlemesi ve kitle haberleşme araçlarının yaygınlık kazanması*: İletişim vasıtalarının gelişmesi dış dünyadan haber almayı kolaylaştırdığı gibi, oradaki şartları sunarak da bir özenti oluşturmaktadır. Ayrıca, kitle iletişim araçlarının yanısıra bireysel olarak kullanılacak araçların da yaygınlaşması, bireyleri kendi akrabaları ve tanıdıkları aracılığıyla dış dünyanın şartları –olumlu ya da olumsuz– hakkında kolayca ve kendince güvenilir bilgi elde etme imkanına kavuşturmuştur. İletişim hizmetleri yanında ulaşım hizmetlerinin yaygınlaşması ve ucuzlaması da bu sürecin bir katalizörü olmuştur.
- j) *Kırsal alanlarda değer hükümlerinde meydana gelen değişimler*: Eğitim, iletişim ve özellikle kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması yanında artan bireycilik ve liberalleşme eğilimlerinin kırsal bölgelere kadar yaygınlaşması, yerleşik değerlerin yıpranmasına ve yeni değerlerin yerleşmesine neden olmuştur.

- k) *Mevsimlik göçler*: Özellikle tarımsal alanların hasat dönemlerinde işgücü ihtiyacını karşılayan mevsimlik göçler, insanlara bir hareketlilik hissi verdiği gibi, göçle görülen yerlerin şartları ve imkanları hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamaktadır. Mevsimlik göçler, eğer daha cazip şartların olduğu kanaati olursa, yerleşik hale dönüşmektedir.
- l) *Tabii afetler dolayısıyla yapılan göçler (deprem, su baskını, büyük imar projelerinin gerçekleştirilmesi)*: Bu tür olaylarda insanlar toplu olarak iskan imkanına kavuşturulsa bile, bireysel ve psikolojik nedenlerle insanların bir kısmı toplu iskan yerine, daha değişik yerlere göç etmeyi tercih edebilmektedir.
- m) *Çocuklar için daha iyi bir eğitim arzusu*: Özellikle tarım kesiminde çalışanların ve düşük eğitim seviyesine sahip insanların kendi gerçekleştiremedikleri toplumsal hareketliliği, çocuklarında gerçekleştirme arzuları ile birlikte, eğitim olanaklarının yurt düzeyine sayısal ve niteliksel olarak dengeli dağılmaması göçü hızlandırmaktadır.
- n) *Siyasi sebepler, terör ve mezhepsel çekişmeler*: 1990'ların başından itibaren toplumumuzun yaşadığı terör olayları, insanlarımızın bu terör olan bölgelerden bazen terör örgütü korkusuyla, bazen de güvenlik gerekçesiyle devlet tarafından belli noktalarda toplanması da iç göçü artıran bir etki yaratmıştır. Türkiye'nin Güneydoğu bölgesindeki güvenlik durumu, aynı bölge içindeki daha güvenli yerlere (kentlere) ve çoğu kez İstanbul kadar uzak olan diğer bölgelerdeki kentlere hareket etmeyi teşvik etmiştir.¹¹

2.1. HIZLI NÜFUS ARTIŞI

Nüfus artışını belirleyen iki temel faktör vardır. Bunlar, doğurganlık oranının artması ve ölüm oranının düşmesidir. Nüfus artışı bu sebepler yanında göçlere bağlı olarak değişmektedir. Göçlerin temel

¹¹ DİE: Türkiye Nüfusu, 1923-1994 Demografi Yapısı ve Gelişimi, 21.Yüzyıl Ortasına Kadar Projeksiyonlar, Ankara: DİE Yayını No: 1839, 1995, s. 44.

nedenlerinden birisi de hızlı nüfus artışlarının dünya genelinde az gelişmiş ülkelerde, ülke bazında da yine gelişmemiş bölgeler ve kırsal alanlarda meydana gelmiş olmasıdır.

Nüfus artışı doğrudan doğruya ve ekonomik gelişme yoluyla kentleşmeye yol açtığı için konut, sağlık ve eğitim harcamalarını da etkilemektedir. Fakat bu niteliği yanında, nüfus artışının işgücü artışına yol açarak ekonomik gelişmeyi olumlu yönde etkilemesi yanında, artan nüfusun kişi başına gelir artışını olumsuz yönde etkilemesi de söz konusudur.¹²

Türkiye'deki nüfus artışının genel kabul edilen şekliyle, temel özelliği hızlı olması ve bu hızın kentlere kayması olarak ortaya çıkmaktadır. Hızlı nüfus artışının az gelişmiş ülkeler için bu arada Türkiye için oluşturacağı olumlu ve olumsuz etkilere farklı yorumlar getirilmiştir.¹³ Bazıları toplum için nüfusun "demografik geçiş süreci"nin* ara aşamasında sorun olduğunu belirterek bu ara aşamada doğum oranları yüksekliğini korurken, ölüm oranlarının azalmasına bağlı olarak yaşam süresinin artması sürecin başındaki ve sonundaki dengenin bozulmasına bağlı olarak nüfusun hızlı arttığını ve bunun da ekonomik yapıda bir istikrarsızlık unsuru olduğunu belirtmiştir.¹⁴

Bir ülkenin temel gelişmişlik göstergesi olan kişi başına GSMH'nın yükselmesi nüfus artışına bağlıdır. Eğer ülkenin ekonomik büyüme hızı, nüfus artışından az olursa kalkınma düzeyi düşer. Nüfus artış hızı, aynı oranda ekonomik artış sağlanamazsa milli gelirin artmasını engeller. Kişi başına milli gelirden bir düşüş olmasına yol açar.

Türkiye 1997'deki nüfus tespitine göre halen dünyanın en kalabalık 20 ülkesinden biridir. Nüfus artış hızı 2000 yılı itibarıyla yüzde 1,4 ile gelişmiş ülkelerin ve hatta dünya nüfus artış hızı ortalamasının

¹² DPT, Nüfus, Demografi Yapısı ..., s. 5.

¹³ Sabahattin Zaim, Çalışma Ekonomisi, 9. bs., İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992, s. 85-88.; Dönmezer, Sulhi: Sosyoloji, İstanbul: Beta Yayınları, 1990, s. 88.; Baran Tuncer, Ekonomik Gelişme ve Nüfus, Hacettepe Üniversitesi Yayınları No: 20, Ankara: 1976, s. 55-75

* Demografik Geçiş Süreci: Doğum ve ölüm oranlarının yüksek olduğu demografik yapıdan, düşük doğum oranı ve yüksek yaşama süreli düşük ölüm oranlı demografik yapıya geçiş süreci.

¹⁴ TÜGİAD: 2000'li Yıllara Doğru Türkiye'nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar: 34-Göç, İstanbul: TÜGİAD Yayını, 1998, s.17-18.

(%1,3) üstündedir. Avrupa ülkeleri arasında nüfus artış hızı en yüksek olan ülkedir. 1990 yılında 56.5 milyon olan ülke nüfusunun, 1997 yılında yapılan nüfus tespitine göre 62.5 milyona yükseldiği tespit edilmiş olup, 2000 yılında 65.3 milyon olacağı tahmin edilmekteyken,¹⁵ tahminin üzerinde bir artışla 2000 yılı genel nüfus sayımına göre 67.8 milyona yükselmiştir.

Türkiye'yle birlikte az gelişmiş ve gelişme çabası gösteren ülkelerin önündeki en önemli sorunlardan birisi, hızlı nüfus artışı ve bu nüfus artışına bağlı olarak yaşanan kontrolsüz ve çoğu yerde de tek merkezli kentleşme olgusudur. Bu tür ülkelerde yıllık ortalama nüfus artış hızı %2 ile %3 arasında değişirken kentlerde yaşayanların oranı ise ortalama yıllık %6-%7 arasında artmaktadır. Nitekim dünya nüfusunun 1920'lerde %14'ü kentlerde yaşarken bu oran, 1980 yılında %41'e yükselmiştir. 1980'lerde gelişmiş ülkelerde kentsel nüfus artışı %1,7 iken, az gelişmiş ülkelerde %4,3'tür.¹⁶ Bu tür ülkelerde kırsal nüfusunun kent nüfusundan fazla olduğu gerçeği temel alındığında kentleşme hızının itici gücünün iç göçler olduğu gerçeğine ulaşılabilecektir. Bu göstergeler, ayrıca gelişmiş ülkelerde nüfusun dengeli dağıldığı ve kırsal-kent arasındaki farkın azaldığını gösterirken, az gelişmiş ülkelerde kırsal nüfusunun boşaldığının bir kanıtıdır.

2.2. SOSYO-EKONOMİK NEDENLER

2.2.1. Bölgesel Dengesizlik

Göçlerin temel nedenlerinden birisi bölgesel dengesizlik olgusudur. İster gelişmiş ister gelişmekte olan bir ülke olsun, yaşanan bölgesel dengesizlikler üç kategoride incelenebilir. Bunlar:¹⁷

Coğrafi veya tabii dengesizlik; fiziki şartlar ve tabii kaynakların doğrudan bir sonucudur. Kıyı ve liman bölgeleri, maden bölgeleri,

¹⁵ DPT, Nüfus, Demografi Yapısı ..., s. 8.

¹⁶ AKAL, Seval Kutlu – Elmacı, Ayşe – Payan, Fatma: "Kentleşmenin Ekolojik Sisteme ve Çevreye Etkileri ile Çözüm Önerileri", Kent ve İnsan, Ed. İzzet Öztürk, Mustafa Aykaç, Ahmet Ekerim, C.1, Kent Yönetimi ve Çevre Sorunları Sempozyumu'99, 17-19 Şubat 1999, İstanbul: İBB İSTAÇ Yayını No: 6/1, 1999, s. 106-116, s. 109.

¹⁷ Ruşen Keleş, "Türkiye'de Bölgesel Dengesizlikler: Bölgesel Sosyal Adalet Dengesi", Yedinci İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları, 11-13 Kasım 1964, Ankara: İskan ve Şehircilik Derneği Yayını No: 2, 1964, s. 4.

verimliliği yüksek tarım alanları, doğal sulama olanaklarına sahip olan alanlar ön plana çıkmaktadır.

Ekonomik veya fonksiyonel dengesizlik; bu tip dengesizliğin genel görünümü aynı üretim faktörlerinin farklı bölgelerde, farklı verimlilik ve gelir elde etmesidir.

Sosyal dengesizlik; bu tür dengesizlik de, çeşitli bölgelerdeki insanların yararlandıkları sosyal hizmetlerin miktar ve nitelikleri arasındaki seviye farklarından oluşmaktadır.

Hemen hemen bütün ülkelerde var olmakla birlikte, bölgelerarası dengesizlik; özellikle iktisaden az gelişmiş ülkelerin ayırt edici temel özelliklerinden birisidir. Gelişmiş ülkelerden farklı olarak, gelişmekte olan ülkelerdeki mevcut dengesizlikler artma ve büyüme eğilimindedir.¹⁸ Bölgesel dengesizlikler gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkelerde temel sorun ola gelmiş ve bütün ülkeler dengesizlikleri minimize etmek için çaba sarf etmiş, fakat gelişmiş bölgelerin önüne set çekme gibi algılanabilecek politikalardan kaçınmışlardır. Türkiye'de yaşanan bölgelerarası dengesizliklerin tespiti ve araştırılması, DPT'nin kurulması ve bölgesel dengesizliklerin bir sorun olarak ağırlığını hissettirmeye başlamasıyla gerekli hale gelmiştir. DPT'nin araştırmalar yapması ve DİE'nin sayısal ve istatistiksel verileri toplamasıyla bölgesel dengesizlik yapısı daha belirgin olarak görülmeye başlanmıştır.

Türkiye'de bölgelerarası dengesizlik çok çeşitli faktör ve tercihlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu tercihlerin sonucu olarak bölgesel dengesizlikler artmıştır. Bölgesel dengesizliği artıran bir unsur olarak sanayinin kuruluş yerleri önem kazanmıştır. Öyle ki, sanayinin kuruluş aşamasında, sanayileşmeyi hızlı ve daha az maliyetli kılmak, ayrıca özel sektöre getirdiği altyapı yükünü hafifletmek için, sanayileşme altyapı imkanlarının müsait olduğu bölgelerden başlatılmaya çalışılmıştır.¹⁹ Bunun sonucunda var olan bölgesel dengesizlikler ekonomik açıdan da artmaya başlamıştır.

Yine, az gelişmiş bölgelerden bölge dışına yapılan göç ekonomik gelişmenin üzerinde olumsuz bir rol oynamaktadır. Bu, sermayenin ve işgücünün bölge dışına kaçışı olarak tanımlanabilir. Batı ile doğu arasındaki varolan dengesizlik, bu kaçışın bir sonucudur.²⁰

Türkiye'de kentleşme süreci, oldukça büyük bölgesel dengesizlikler üzerine kuruludur. Bölgesel eşitsizlikler, kırdan kente göçün hem nedeni, hem de sonucudur. Nüfus hareketleri açısından bakıldığında ön plana çıkan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, çeşitli gelişmişlik göstergeleri açısından son derece geri olduğu gözlenmektedir. Bu farklılaşmanın son derece ciddi boyutlara ulaştığı ve özellikle bu bölgelere yönelik politika araçlarının yeniden düzenlenmesi gerektiği söylenmektedir.²¹

Kalkınma planlarıyla giderilmeye çalışılan bu dengesizliklerin çeşitli faktörlerden kaynaklandığı görülmüştür. Türkiye için bu faktörler ortalama yükseklik, iklim gibi fiziki; tarım dışı faal nüfus, işyerlerinin coğrafi dağılışı, banka mevduat oranları, GSYİH içinde bölgenin oranı gibi ekonomik; nüfus yoğunluğu, okullaşma oranı, okur-yazarlık oranı, sağlık göstergeleri gibi sosyal faktörlerdir.²² Bu sorunların doğal sonucu olan gelişmiş bölgelerin buradaki nüfusu ve zenginlikleri çekmesinden kaynaklanan iç göç olgusu ve onun sonuçları da bölgesel dengesizliği arttıran faktörlerdir.

Kalkınma hızına katkıda bulunan bölgelerin normal ve haklı gelişmelerini yavaşlatmak yerine, büyümenin, nüfus ve iktisadi faaliyetlerin ekonomik ve sosyal kayıplara yol açmaya başladığı optimum noktanın tespit edilmesi, buna göre tedbir alınması gerekir. Çekme kuvvetinin gelişme ve büyüme tekeline sahip merkezlerle, bunların yayılma etkisinde bulunan yerlerin, ülke yüzeyindeki nüfus dağılışına ve iktisadi faaliyetlere uzun dönemde ekonomik ve rasyonel olmayan bir biçim vermesi, aşırı büyümenin engellenmesi gereken sonuçlarıdır.²³

¹⁸ Keleş, "Türkiye'de Bölgelerarası Dengesizlikler ...", s. 3.

¹⁹ Ahmet Gökçen, "Kalkınmada Öncelikli Yörelere Uygulanan Gelişme Politikaları", İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Kamu-İş Yayını, C. 1, S. 7, Ocak 1989, s. 13-23, s. 14.

²⁰ A. Halis Akder, "Türkiye'deki Bölgesel Eşitsizlikler ve Kırsal Yoksulluk: İnsani Gelişme Yaklaşımı", (Çevrimiçi), http://www.tesev.org.tr/projeler/yoksulluk_bolgesel_metin_tblig2.php, 22.03.2002.

²¹ TÜSİAD, a.g.e., s.86,

²² Keleş, "Türkiye'de Bölgelerarası Dengesizlikler ...", s.17-26.

²³ A.e., s.39.

Bölgelerarası sosyo-ekonomik farklılıklar, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin tümünde karşılaşılan bir sorundur. En gelişmiş bölge ile en geri kalmış bölge arasında gözle görülecek derecede farklılıklar olabilmektedir. Türkiye'de yapılan ve demografik göstergeler, istihdam göstergeleri, eğitim göstergeleri, sağlık göstergeleri, sanayi göstergeleri, tarım göstergeleri, inşaat göstergeleri, mali göstergeler, altyapı göstergeleri ve diğer refah göstergeleri gibi 10 temel ve 58 alt göstergeden oluşan bir değişkenden oluşan bir incelemede²⁴ ortaya çıktığı gibi Türkiye'de Marmara, Ege, İç Anadolu ve Akdeniz bölgeleri nispeten gelişmiş olarak tanımlanırken Doğu Anadolu, Karadeniz'in dağlık kısımları ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı yöreleri gelir, istihdam ve genel olarak refah bakımından Türkiye ortalamasının altındadır.²⁵

Tablo 2: Kademesine Göre İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

1. Derece gelişmiş iller		2. Derece gelişmiş iller		3. Derece gelişmiş iller				4. Derece gelişmiş iller		5. Derece gelişmiş iller	
S	İl	S	İl	S	İl	S	İl	S	İl	S	İl
1	İstanbul	6	Eskişehir	17	Bilecik	30	Kırıkkale	43	Kastamonu	60	Tunceli
2	Ankara	7	Antalya	18	Edirne	31	Kütahya	44	Çorum	61	Adıyaman
3	İzmir	8	Tekirdağ	19	Zonguldak	32	Nevşehir	45	Giresun	62	Kars
4	Kocaeli	9	Adana	20	Çanakkale	33	Elazığ	46	Artvin	63	Gümüşhane
5	Bursa	10	İçel	21	Isparta	34	Trabzon	47	Erzincan	64	Bayburt
		11	Muğla	22	Manisa	35	Samsun	48	Sivas	65	Batman
		12	Aydın	23	Uşak	36	Kırşehir	49	Aksaray	66	Mardin
		13	Balıkesir	24	Konya	37	Rize	50	K.Maraş	67	Van
		14	Kırklareli	25	Gaziantep	38	Malatya	51	Bartın	67	Siirt
		15	Kayseri	26	Hatay	39	Amasya	52	Tokat	69	Iğdır
		16	Denizli	27	Sakarya	40	Karaman	53	Çankırı	70	Hakkari
				28	Bolu	41	Afyon	54	Sinop	71	Bitlis
				29	Burdur	42	Niğde	55	Ordu	72	Ardahan
								56	Erzurum	73	Bingöl
								57	D.Bakır	74	Ağrı
								58	Yozgat	75	Şırnak
								59	Şanlıurfa	76	Muş

Kaynak: Bülent Dinçer, Metin Özarslan, Erdoğan Satılmış, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Ankara: DPT Yayını No: 2466, 1996, s. 68.

²⁴ Bülent Dinçer - Metin Özarslan - Erdoğan Satılmış, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, DPT Yayını No: 2466, Ankara, 1996.

²⁵ Dinçer, Özarslan, Satılmış, a.g.e., s. 98.

Yine, aynı incelemede illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamaları verilmiştir. Tablo 2'ye göre, Türkiye'de illerin gelişmişlik sıralaması yelpazesinin açık olduğunu göstermektedir. Araştırma sonuçlarına göre iller gelişmişlik sıralamasına göre 5 kademeye ayrılmıştır. Bu kıstasa göre birinci derecede gelişmiş illerden biri İç Anadolu, biri Ege, diğer üçü ise yıllardan beri göç alan Marmara Bölgesi'ndedir. Beşinci derecede gelişmiş ya da azgelişmiş illerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Bölgelerarası gelişmişlik farklarını gidermeye yönelik politikalar, bütün ülkeler gibi Türkiye'de de uygulanmıştır. Özellikle, planlı dönemde kamunun kaynak dağılımı aracılığıyla doğrudan ve dolaylı yollarla gidermeye çalıştığı dengesizlikler giderilememiş, batı gelişmesini sürdürürken; bölgelerarası gelişmişlik farkı gittikçe açılmıştır. Gerçekten, kamu sektörünün, yaratılan gelirin bölüşümüne yönelik girişimlerine rağmen, istenilen ölçüde bölgelerarası dengesizlik azaltılamamıştır. Bu çabalara rağmen gelişmişlik farkının azaltılamamasının nedeni; coğrafi yapı, iklim özellikleri, talep düzeyi, iç ve dış pazarlara uzaklık, kırsal yerleşim yerlerinin çokluğu ve dağınıklığıdır.²⁶

Bölgesel dengesizliğin bir göstergesi olarak organize sanayi bölgelerinin dağılımına bakıldığında, Türkiye genelindeki mevcut 43 organize sanayi bölgesinin, 10'u Ege, 9'u İç Anadolu, 6'sı Marmara, 6'sı Karadeniz, 5'i Akdeniz, 4'ü Güneydoğu Anadolu ve 3'ü Doğu Anadolu bölgelerinde bulunmaktadır. Etüt-proje, kamulaştırma ve inşaat aşamasında bulunan organize sanayi bölgesi projelerinin; 46'sı Marmara, 36'sı Ege, 18'i Akdeniz, 31'i İç Anadolu, 37'si Karadeniz, 18'i Doğu Anadolu ve 6'sı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır.²⁷

Liberal ekonomik sistemi uygulayan sistemlerde bölgelerarası dengesizliklerin kendi başına düzelmesi mümkün değildir. Sosyal refah devleti ilkesi gereği, sosyal adaleti sağlamak amacıyla bölgelerarası eşitsizlikleri giderecek bir takım tedbirler alınmalı, serbest piyasa mekanizmasına bu düzenleme bırakılmamalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu dengesizlikler hafifletilirken kalkınma hızından

²⁶ Dinçer, Özarslan, Satılmış, a.g.e., s. 8.

²⁷ DPT, VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara: DPT Yayını, 2000, s. 62-63.

fedakarlık yapılmamasıdır.²⁸ Bölgelerarası dengesizliği gidermenin bir yönü, kentlerin fazla büyümesinin doğurduğu sosyal ve ekonomik sakıncalardan korunma, diğer yönü de, bu büyükşehirler dışında kalan bölgelerin geri kalmışlıktan kurtulmasının gecikmesidir.²⁹

Bölgesel dengesizliklerin oluşturduğu mekansal kutuplaşma, gelişmiş bölgelerdeki bazı kentlerin aşırı büyümesi sonucunda oluşan metropol alanlar ve azgelişmiş bölgelerin sorunlarıyla ayrı ayrı mücadele edilmesi ve farklı politikalar üretilmesi zorunluluğunu gerektirmiştir. Büyükşehir ve azgelişmiş bölgelerin arasındaki bu ikilem, var olan farklılıkların da zamanla derinleşmesine ve çözümsüzlüğe doğru gitmesine neden olmuştur. Verimliliğin ve gelirin düşük olduğu kırsal ve azgelişmiş yörelerimizden metropollere akan göç, nüfusun mekansal değişikliği yanında sosyal göstergeleri de değiştirmiştir.³⁰

Yine göçlerin kendisi de bölgesel dengesizliklere neden olmaktadır. İç göç hareketlerinin yönünün Orta, Kuzey ve Doğu Anadolu'dan Batı ve Güney Anadolu bölgelerine yönelmiş olması, kentleşmenin başka bir boyutu hakkında bilgi vermektedir. Bu hareketler nüfus kaybeden alanlar ve nüfus kazanan alanlar arasında "bölgesel gelişmişlik" farkını arttırıcı etki yapmaktadır. Nüfus kaybeden alanlardaki köyler kadar kentler de bu erozyondan etkilenmektedir.³¹

2.2.1.1. Bölgelerarası Sosyal Dengesizlikler

Türkiye'nin gelişmiş ve gelişmemiş bölgeleri arasındaki yaşam standardında görülen farklılıklar, göçü arttırıcı etki yapmaktadır.³² Bu farklılıklar yanında göçleri etkileyen önemli bir neden de nüfusun soysö-ekonomik olarak işsizlik baskısı altında kalmasıdır. Kronik bir hal alan Türkiye'deki işsizliğin gençlerde yoğunlaşması ve geri kalmış bölgelerde şiddetini artırması, bu alanlardan sosyo-ekonomik nedenlerle göçlerin artmasına yol açmaktadır.³³

²⁸ Keleş, "Türkiye'de Bölgelerarası Dengesizlikler ...", s. 39

²⁹ A.e., s. 4.

³⁰ Dinçer, Özarlan, Satılmış, a.g.e., s. 8.

³¹ TÜSİAD, a.g.e., s. 124

³² DPT: VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Nüfus, Demografi Yapısı, Göç Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara: DPT Yayını No: 2556, 2001, s. 31-32.

³³ Gülten Kutal, "Türkiye'de İşsizliğin Yapısal Sorunları", II. İstihdam Haftası Tebliği, Ankara: İİBK Yayını No: 276, s. 66.

Türkiye'de bölgeler arasındaki sosyal dengesizlikler neredeyse gözle görülebilecekken, bu dengesizlikler araştırmalara da yansımıştır. Demografik, eğitim, sağlık ve alt yapı göstergeleri bakımından Marmara, Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgeleri genel olarak Türkiye ortalamasının üstünde değerlere sahipken, sürekli göç veren Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri Türkiye ortalamasının altında değerlere sahiptir.³⁴ Görülen dengesizlikler, başlangıçta ekonomik nitelikli olan göçlerin sosyal yoksunluklardan da kaynaklandığını göstermektedir. Sosyal dengesizlikler göçün sosyal yönünü göstermesi bakımından önemlidir.

Sosyal dengesizlikler sonucunda yaşanan göç olgusu, göç alanlarını etkilemektedir. Göç veren alanların sorunu Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri bağlamında, "yoksulluk" şeklinde ekonomik niteliğiyle gündeme gelmekte ve nüfus kaybeden alanlardaki köyler; kadın, çocuk, yaşlı nüfus gibi bağımlı nüfusu barındıran yerler haline dönüşmektedir.³⁵

2.2.1.2. Bölgelerarası Ekonomik Dengesizlikler

Sermaye ve emeğin hareket yönü daima gelişmiş bölgelere doğru olmaktadır. Gelir artış hızı bu bölgelerde daha hızlıdır.³⁶ Zaten göçlerin temel başlangıç saiki ekonomik gerekçelerdir. Göçü başlatan kentlerin ekonomik bakımdan gelişmiş olması değil, kırların yetersiz kalmasıdır. Üstelik 1950'lerdeki iletişim ve ulaşım olanakları düşünüldüğünde bu şartlarda bir çekicilikten söz etmek mümkün değildir. Bu dönemlerde, kırsal başta ekonomik yetersizliğinden kaynaklanan nedenler belirleyici olmaktadır.

Net göç veren illerden diğer illere göç eden her 100 kişinin yaklaşık 25'i mekanlarını ekonomik nedenlerle değiştirmektedir. Duruma net göç alan iller açısından bakıldığında, iç göç kararının, daha çok göç alan yörelerdeki yüksek gelir düzeyinden etkilendiği anlaşılmaktadır.³⁷

³⁴ Dinçer, Özarlan, Satılmış, a.g.e., s. 98.

³⁵ TÜSİAD, a.g.e., s. 124-125.

³⁶ Gökçen, "Kalkınmada Öncelikli Yörelerde ...", s. 13.

³⁷ Rahmi Yamak - Yamak, Nebiye: "Türkiye'de Gelir Dağılımı ve İç Göç", (Çevrimiçi), izmir.sbe.deu.edu.tr/dergi/dergi01/yamak.htm, 24.03.2000

Bütün ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de, iç göç olgusunun ana nedenleri arasında ekonomik, sosyal, kültürel, coğrafi, demografik ve siyasi nedenler yer almaktadır. Fakat Türkiye'de insanların büyük çoğunluğu ekonomik nedenlerle göç etmektedir. Bu nedenle gerek yöresel ve gerek kişisel bazdaki gelir dengesizliğinin iç göç olgusunun en önemli belirleyicisi olduğu, hemen herkes tarafından kabul edilen bir sebeptir.³⁸

Türkiye'de ekonomik göstergeler açısından bölgelerin durumuna, istihdam, sanayi, tarım, inşaat ve mali göstergeler açısından bakıldığında sosyal dengesizliklerin benzeri bir durumla karşılaşılmaktadır. Yine, Marmara, Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgeleri Türkiye ortalamasını yansıtmakta ya da daha iyi durumda bulunmakta, göç veren bölgeleri oluşturan Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ise ekonomik göstergeler bakımından Türkiye ortalamasının altında değerlere sahiptir.³⁹

2.2.2. Tarım Kesiminin Niteliksel ve Niceliksel Yapısı

Türkiye ekonomik yapısı itibariyle tarım sektörü ağırlıklı bir istihdam yapısına sahiptir. Bu ekonomik yapı göç edenlerin de tarımsal istihdam ve yaşam alanlarında göçünü gündeme getirmektedir.

Türkiye'de göçün temel sebeplerinden biri olarak algılanan ve kırdan kopuş sürecini ve köyün iticiliğini ön plana çıkaran sebep olarak görünen olgu, tarım kesiminin kendi ihtiyaçları için üretim yapan köylüleri besleyebileceği, büyük tarım çiftlikleri ve işletmeleri için ise, istihdam edebileceği optimal sınıra gelmesidir. Bu optimal nüfus yoğunluğu aşıldıktan sonra artık kopuş süreci, diğer itici ve çekici etmenlerle birleşerek tarımdan kopuşu başlatmıştır. Kırsal alandan yaşanan göçlerin temelinde bu yaşanmakla birlikte, kentsel alanlarda da durum bundan farklı görünmemektedir. Çünkü Türkiye'de 1950'li yıllara kadar sanayinin istihdamdaki payı oldukça düşük kalmış ve sanayileşme İstanbul ili ve çevresinde olmuştur. Bu dönemde kentlere göç edenler tarımsal nitelikli ve sanayinin gerektirdiği vasıflara sahip

olmayan işgücü konumundaydı. Tüm göç edenlere istihdam imkanı sağlayacak sanayileşme düzeyine ulaşılammıştı. Burada belirtilmesi gereken nokta, Türkiye'de başlangıçta yaşanan göçün ister kırsal, ister kentsel olsun tarımsal nitelikli olduğudur.

Türkiye'de, günümüzde kırsal kesimden kentlere doğru hızlı bir göç yaşanmakta ve gelecekte de yaşanmaya devam edecek gibi görünmektedir. Nüfusun büyük oranda tarım sektöründe istihdamına rağmen, milli gelirden tarım sektörünün aldığı payın düşüklüğü göçün önemli nedenlerinden birisidir. Tarım sektörünün milli gelire katkısının, tarımda çalışan nüfusa göre milli gelirin çok altında pay alması (%15) nedeniyle, bu göç süreci, haklılık da kazanmaktadır.⁴⁰ Bu oranın daha da düşmesi istihdam edilen insanları besleyemeyen tarım sektöründen kopuşu ve göçü hızlandıracaktır.

Kırsal alandan kente göçün temelinde ana sebebi ve başlatıcısı tarımda makinalaşma olmasına karşılık makinalaşmanın bizzat kendisi değil, yarattığı yapısal dönüşüm göçü ortaya çıkarmıştır. Kırsal alana traktörün girişi tarımsal işletmelerin büyümesi yönünde bir baskı yaratırken, yerel pazardan büyük dış pazara açılma da, standartlaşmış ve ihtisaslaşmış üretime geçişi sağlama yönünde baskı oluşturmuştur. Küçük tarımsal işletmeler (geçimlik ve yerel pazar için üretim yapan) tarımsal dönüşüm sonucunda topraklarını kiraya verip kente göçenler ve pazara dönük üretim yapan küçük işletmeler biçiminde kalırken, toprak mülkiyetinden kaynaklanan yarı feodal işletmeler o döneme kadarki birikimleriyle makineleşmeye geçmiş ve bu büyük işletmelerin ortakları ve marabaları da kente göç alternatifini değerlendirmek durumunda kalmıştır. Köyle ilişki içinde olan kent esnafı ve tüccarların sermayeleriyle traktör almaları toprak kiralayarak büyük işletme konumuna geçmeleri de ortakçılar ve geçimlik üretim yapan köylüler için işlenecek tarımsal alanın kalmamasına yol açmıştır.⁴¹ Tarımın makineleşmesine ve entansif tarıma koşut olarak emek açığa çıkmakta, toprak mülkiyetinde kutuplaşma meydana gelmekte ve topraktan kopuş

³⁸ A.e.

³⁹ Dinçer, Özarslan, Satılmış, a.g.e., s.98.

⁴⁰ Yıldırım Koç, Türkiye'de İşçi Sınıfının Yapısı, (Çevrimiçi), <http://www.turkis.org.tr/iscisinifi.htm>, 24.01.2003.

⁴¹ Tekeli, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, s. 95-113.

kente göçü beraberinde getirmektedir.⁴² Kıyın iticiliğinin ekonomik yönünü oluşturan bu sebepler, diğer faktörlerle birleşince yoğun bir göç olgusu yaşanmıştır.

Kırsal alanda aile yapısında yaşanan değişimler de göçlerin artmasına yol açmıştır. Geleneksel geniş aileden bölünerek çekirdek aile haline dönüşümünü tamamlamış ailenin tarımsal üretim davranışları da farklılaşmaktadır. Dışarı göç veren ailenin kalan toprağı, geniş aileden çekirdek aile haline gelen aileye, emek yoğun tarım teknikleri kullanması halinde yeterli olabilmektedir. Fakat aile toprak kaybetmeye devam ederse, yaşamını, sadece çiftçiliğe ek olarak yaptığı mevsimlik tarım işçiliğı ile sağlayabilecektir. Bu aile artık küçük çekirdek aile haline gelmiştir. Hem aile reisinin mevsimlik göç için gittiğinde ailesini bırakacağı kimsesi yoktur, hem de aileden yalnız bir kişinin mevsimlik tarım işçiliğinden kazanacağı para yetmeyecektir. Aile bu kısa iş mevsimlerinde tüm emeğini (çocuk, kadın, erkek) kullanarak, yaşamı için yeterli minimum gelire ulaşabilmektedir. Bu nedenle çekirdek aile, tüm olarak, bir işgücü arz birimi haline gelir. Aile olarak göç ederler, aile olarak iş güçlerini arz ederler. Ailenin çekirdek aile olması hareketliliğini artırıp, iş bulma olasılığını çoğaltacaktır.⁴³ Bu koşullar altında aileler statik bir konuma geçmek isterlerse kalıcı olarak bir göçten söz etmek mümkün olacaktır.

2.2.3. Ekonomik Politikaların Yetersizliğı

Kıy ve kentte gelir dağılımını etkileyen ekonomik ve sosyal politikalar nüfusun coğrafi dağılımını da etkilemektedir. Bütün ekonomik politikalar, ülkedeki kırsal ve kentsel gelir düzeyini etkilemektedir. Bu politikalar; tarım ürünleri fiyat politikası, kredilerin dağılımı ve desteklenen bölgeler ve sektörler, vergilendirme, kamu harcamalarının dağılımı, ihracat ve ithalat politikaları, tarım ve diğer sektörlerde uygulanan sübvansiyonlar, işgücü maliyetini artıran ve bölgesel olarak farklılaştıran politikalar, sosyal altyapı harcamalarının

⁴² Cevat Geray v.d., "Şehircilik", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 2361.

⁴³ Tekeli, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, s. 109.

dağılımı araçlarıyla uygulanmakta⁴⁴ ve kıy-kent ve az gelişmiş-gelişmiş bölgelerin dengelerini değiştirmektedir.

Ülkede uygulanan ekonomik sistemin ve devletin temel ekonomik politika tercihlerinin kıy-kent dengesini değiştirdiğı eskiden beri kabul edilen bir gerçektir. Ekonomik sistemin mantığına ve politikalarına uygun bir biçimde tarım, sanayi, eğitim, ulaşım, sağlık, istihdam ve başka iktisadi faaliyet alanlarında ve ülke, bölge, il, ilçe, köy gibi değişik düzeylerde uygulanan politikalar, kıy-kent dengesinin yönünü de belirlemektedir. Devletin bu politikalarla ekonomik hayata müdahalesi Türkiye'de sanayileşmenin ilk dönemlerinde kamu yatırımlarının çeşitli bölgelerde dağıtılması politikasına rağmen, iktisadi hayatın kapitalist sistemde temel güdüsü olan kıyın, ancak rantabl alanlarda ortaya çıkması, sanayileşmesini belli bir alt yapı oluşturduktan sonra özel sektör aracılığıyla yapma tercihi, özel sektör yatırımlarının daha rantabl görünen Batı Anadolu'yu tercihi, bu alanların işgücü talebini artırırken, işgücü arzının da buralara akınını sağlamıştır.

Yine, ekonomik politikaların kırsal alanlardaki etkisini sorgulayan bir yazında, özellikle, son dönemlerde yaygınlaşarak artma eğiliminde olan ve kamu sektörünün ekonomik hayattan çekilmesi sonucunu doğuracak olan özelleştirmeye değinilerek, özelleştirmenin amacının kırsal kesimdeki küçük üreticiliğın tasfiyesi olduğu, çünkü çoğunluğu kırsal sanayinin temeli olan kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi sonucunda oluşacak sermayenin denetimindeki gelişmelerin yoksullaşma ve kentlere göç sürecini hızlandıracağı belirtilmektedir.⁴⁵

2.3. SİYASAL NEDENLER

Daha çok uluslararası nitelikte göçlere sebep olan siyasal nedenler, Türkiye'de, özellikle, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde göçlerin yoğun olarak yaşanmasına neden olmuştur. Bu bölgeler zaten göç vermekteyken, 1980 sonrası bölgede yaşanan terör olayları nedeniyle daha önceki ekonomik nitelikli göçlerden farklı olarak, zorunlu bir göç olgusu yaşanmaya başlamıştır.

⁴⁴ Gökçe, a.g.e., s. 87.

⁴⁵ TÜRK-İŞ, "İş Güvencesi", (Çevrimiçi), <http://www.turkis.org.tr/guncel1.htm>, 24.01.2003.

Bu göçler, o dönemde yaşanan kaosu sonucu ortaya çıkmaktadır. Toplumsal ve siyasal bir rahatsızlık nedeniyle geniş bir yankı uyandıran bu göçler çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Araştırmaların en kapsamlısı göçün nedenleri sonuçları ve çözüm önerilerinin birlikte sunulduğu 3.6.1997 tarihinde kurulan TBMM araştırma komisyonu (Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu) raporudur. Bu rapor bölgede yaşayan merkezi ve mahalli idareciler, yerel halk ve konuda araştırma yapmış akademisyenlerin görüşleri ve görüşmeler doğrultusunda hazırlanmış ve rapor 14.01.1998 tarihinde TBMM Başkanlığı'na sunulmuştur. Rapor bölgede yaşanan göçlerin nedenleri, sonuçları ve çözüm önerilerini bir bütün halinde sunmuştur. Rapora göre yaşanan göçlerin genel görünümü şu şekildedir.⁴⁶

Bu dönemde zorunlu göç olgusunu yaşayan iller, OHAL bölgesi (Diyarbakır, Hakkari, Siirt, Şırnak, Tunceli, Van) ve mücavir (Batman, Bingöl, Bitlis, Mardin, Muş) illeridir. Zorunlu göçe 820 köy, 2.345 mezra; 57.314 hane ve 378.335 kişi maruz kalmıştır.

Bölgede yaşanan göçlerin çeşitli sebepleri vardır. Bunlar; can ve mal güvenliğinden uzak ortam, kırsal alanda güvenlik gerekçesiyle meracılık, yaylacılık ve hayvancılığın engellenmesi ile ekonomik açıdan zor durumda kalınması gibi nedenlerle köylerin köylü tarafından boşaltılması; kırsal alanların terör örgütüne lojistik desteğin kırılması, operasyon için güvenli hale getirilmesi ve korunması mümkün olmayan alanların birleştirilmesi amacıyla OHAL Valiliği tarafından boşaltılması; geçici köy koruculuğu yapan köylülerin ya da kendilerine destek vermeyen köylerin terör örgütü tarafından boşaltılması gibi nedenlerdir.

Bu istem dışı ve zorunlu olan göçler çok değişik sonuçlar ortaya çıkarmakta ve bölgede 1980 öncesi yaşanan gönüllü göçten farklılıklar içermektedir. Gönüllü göçler aileden bir birey ya da bireyler öncü şeklinde önden gidip iş bulması, daha sonra ise tedrici olarak göçülmesi şeklinde gerçekleşirken, zorunlu olarak yapılan göçlerde köyden,

topraktan bir kopuş yaşanmaktadır. İnsanların göçtükten sonra dönüp arkasına bakacağı topraktan başka bir şey kalmamaktadır. Köylüler, köyleriyle bağlarını tamamen koparmakta, geri dönüş ümidi yanında göçene ekonomik bir destek fonksiyonu gören köyün desteğinden de mahrum kalmaktadır.⁴⁷ Yine, bu göçler, gönüllü göçlerin aksine kitleseldir. Güvenlik gerekçesiyle ilk ulaşabilecekleri güvenli bölgeyi tercih etmişlerdir. Göçenler genellikle akrabalık ilişkilerini kullanarak ve onu baz alarak göçmüşler, barınma sorunlarını bu şekilde çözmeye çalışmışlardır. Göç, zengin, orta halli ve fakir bütün kitleleri kapsamaktadır. Kitleselliğinden dolayı göçülen yerlerde işsizlik ve sefalet had safhadadır. Göç kolektifliğinden dolayı bütün göç alan yerleri ve toplumu etkilemektedir.

Bu rapora göre, göç sonucunda insanlar kaderlerine terkedilmişler, göçü koordine edecek kurum olmadığı gibi, belediyeler gerekli kaynakları olmadığı halde göçmenlerin sorunlarıyla ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bu göçlerin yarattığı başlıca sorunlar şunlardır:⁴⁸

- a) *Sağlık sorunları:* Sağlık elemanlarının sayısal yetersizliği ve temizlik, hijyen ve oturlan alanların kentsel alt yapısı olmadığı için bulaşıcı hastalıklar yaygınlaşmakta, sosyal güvenceleri olmadığı için de tedavi edilebilir hastalıkların tedavisi de yapılamamaktadır.
- b) *Eğitim sorunları:* Okul çağındaki çocuklar okula gidememektedir. Aileye yardımcı olmak için marjinal işler yapmaktadır. Ayrıca, terör nedeniyle bölgede bazı okullar kapalıdır.
- c) *Göç alan kentlerin sorunları:* Göçün ilk durağı kırsal alanlara yakın olan Diyarbakır ve Van gibi iller ve mevsimlik işçilik nedeniyle tanınan Mersin, Adana ve Gaziantep gibi illerdir. Bu illerden, İstanbul ve İzmir gibi illere kademeli bir geçiş olmaktadır. Bu iller de ekonomik açıdan gelişmediği ve kentsel altyapılarını tam oluşmaması sebebiyle kentlerin kenar

⁴⁶ TBMM, TBMM Tutanak Dergisi, 96. Birleşim, 2.6.1998, Dönem 20, C. 53, Yasama Yılı 3, s. 12-22.

⁴⁷ Sema Erder, "Köysüz "Köylü" Göçü", Görüş, S.34, Şubat-Mart 1998, s.25-26.

⁴⁸ TBMM, a.g.e, s.22-33.

mahalleleri kentleşmekten çok köyleşmiştir. Kentlerde işsizlik had safhaya çıkmış, güvenlik sağlanamaz duruma gelmiştir.

- d) *Barınma sorunu*: Göç edenler akrabalarının yanında barınmışlar, akrabaları olmayanlar parklarda, barakalarda, altyapısı olmayan hatta gecekondu bile sayılamayacak derme çatma barınaklarda, tek göz odalarda 10-25 kişi yaşamak zorunda kalmışlardır.
- e) *İstihdam sorunu*: Göçenler köyleriyle tamamen bağlarını kopardıkları gibi, kentsel alanda herhangi bir destekleri yoktur. Hayvanlarını satanlar ve birikmiş paraları olanlar bunları harcamışlardır. Serbest çalışacak kadar parası olanlar küçük işyerleri açmakta, diğerleri ise tablacılık, hamallık, inşaat işleri, seyyar satıcılık ayakkabı boyacılığı, tarım işçiliği gibi sosyal ve istihdam güvencesi olmayan marjinal işlerde çalışmaktadır.
- f) *Sosyal sorunlar*: Doğuya has olarak devam eden geniş aile parçalanmaya başlamıştır. Aile başına düşen çocuk oranı yüksektir ve çocuklar ailenin ekonomik olanaksızlıkları, çocukların çalışma zorunluluğu, dil ve kültür uyumsuzlukları nedeniyle eğitim alamamaktadır.

Bu şekilde yaşanan zorunlu göçler, önemli bir özelliği nedeniyle diğer göç hareketlerinden ayrılmaktadır. Bu yeni göç dalgasının köylerde yaşayan belki de hiç göç edemeyecek kadar yoksul olan köylüleri ve bu arada, köyde yaşamayı sürdüren bağımlı nüfusu (yaşlı ve çocukları) ve yoksulluğu da, kitlesel olarak kentlere taşımıştır. Bu göç dalgasının yükünü çalışan çocuklar yüklenmek durumunda kalmıştır.⁴⁹

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye'de iç göçün artmasındaki önemli nedenlerden birini nüfus artışıyla birlikte kırın artık nüfusu besleyemez hale gelmesi ve tarımda makineleşmeyle birlikte topraktan kopuş oluşturmaktadır. Gerçekte doğum oranlarını kırdan kentlerden daha fazla olurken 83 yıllık cumhuriyet tarihinde kır-kent nüfusundaki başlangıçta kır lehine denge günümüzde

kentler lehine dönmüş ve nüfusun artık %60'ndan fazlası artık kentlerde yaşamaya başlamıştır. Kır-kent nüfus dengesinin bu şekilde kent lehine dönmemesinin tek açıklaması kırdan kente göçler oluşturmaktadır.

Türkiye'de göçlerin birincil nedeni bölgesel dengesizlikler oluşturmaktadır. Fiziki şartlar ve tabii kaynakların dengesiz dağılımı yanında, ekonomik dengesizlikler ve sosyal dengesizlikler bölgeler arasında bir farklılaşma ve ayrışma oluşturmuştur. Bu dengesizlik Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde belirgin bir hal alarak kentlerin yaşama yeri ve çalışma yeri tercihlerin önemli derecede etkilemektedir.

Bu nedenlerden kaynaklanan göçlerin önlenmesi için bölgesel dengesizlikleri azaltıcı politikalar uygulanması gerekir. Bu önlemler fiziki ve doğal şartlarla mücadelenin zorluğu göz önüne alınarak, ekonomik ve sosyal dengesizlik unsurlarını azaltıcı yönde olmalıdır.

İç göçün önlenmesine ya da olumsuz etkilerini azaltılması için yapılması gereken noktalardan birisi iç siyasal belirsizliklerin önlenmesi can ve mal emniyetinin hem kırsal hem de bazı kentsel alanlarda sağlanmasıdır. Bilindiği gibi sermaye güvenli alanlara yatırım yapmayı tercih eder. Yatırımların çekilmesi için güven ortamı gereklidir.

İç göçlerin artık kaynak olarak kullandığı kırsal alanların nüfus içinde ağırlığın kaybettiği ve kırsal alanlarda nüfus üretimini durduğu günümüzde çoğu araştırmanında ortaya koyduğu gibi iç göçler artık nitelik değiştirerek kentten-kente göç şekline dönüşmektedir. Bu dönemde önemli olan işgücünü talep ve arz göre dengeli dağıtacak politikalar üretmek için iç göç dinamiğinden yararlanmak toplumun gelişmesine faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

- AKAL, Seval Kutlu – Elmacı, Ayşe – Payan, Fatma; "Kentleşmenin Ekolojik Sisteme ve Çevreye Etkileri ile Çözüm Önerileri", Kent ve İnsan, Ed. İzzet Öztürk, Mustafa Aykaç, Ahmet Ekerim, C.1, Kent Yönetimi ve Çevre Sorunları Sempozyumu'99, 17-19 Şubat 1999, İstanbul: İBB İSTAÇ Yayını No:6/1, 1999, s. 106-116.
- AKDER, A. Halis; "Türkiye'deki Bölgesel Eşitsizlikler ve Kırsal Yoksulluk: İnsani Gelişme Yaklaşımı", (Çevrimiçi),

⁴⁹ Erder, a.g.e., s. 26.

- http://www.tesev.org.tr/projeler/yoksulluk_bolgesel_metin_tebliğ2.php, 22.03.2002.
- BARAN, Tuncer; Ekonomik Gelişme ve Nüfus, Hacettepe Üniversitesi Yayınları No: 20, Ankara: 1976.
- DİE; Türkiye Nüfusu, 1923–1994 Demografi Yapısı ve Gelişimi, 21. Yüzyıl Ortasına Kadar Projeksiyonlar, Ankara: DİE Yayını No: 1839, 1995.
- DİNÇER, Bülent–Metin Özarslan–Erdoğan Satılmış; İllerin Sosyo–Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, DPT Yayını No: 2466, Ankara, 1996.
- DÖNMEZER, Sulh; Sosyoloji, İstanbul: Beta Yayınları, 1990, s. 88.
- DPT; VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Nüfus, Demografi Yapısı, Göç Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara: DPT Yayını No: 2556, 2001.
- DPT; VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara: DPT Yayını, 2000.
- ERDER, Sema; “Köysüz “Köylü” Göçü”, Görüş, S. 34, Şubat–Mart 1998.
- ERKAL, Mustafa; Sosyoloji, Genişletilmiş 8. bs., İstanbul: Der Yayınları, 1997.
- GERAY, Cevat v.d.; “Şehircilik”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.9, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- GÖKÇE, Birsen; Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar, Ankara: Savaş Yayınevi, 1996.
- GÖKÇEN, Ahmet; “Kalkınmada Öncelikli Yörelere Uygulanan Gelişme Politikaları”, İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Kamu–İş Yayını, C. 1, S. 7, Ocak 1989, s. 13–23.
- İÇDUYGU, Ahmet– Sirkeci, İbrahim; “Bir Ülke, Bir Aile ve Birçok Göç: Cumhuriyet Döneminde Bir Toplumsal Dönüşüm Örneği”, 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Ed. Oya Baydar, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1998, s. 269–276.
- KARTAL, Kemal; Kentleşme ve İnsan: Kentleşme Sürecinde İnsan Tutum ve Davranışlarında Meydana Gelen Değişmeler, Ankara: TODAİE Yayını No:175, 1978.
- KELEŞ, Ruşen; “Türkiye’de Bölgerarası Dengesizlikler: Bölgerarası Sosyal Adalet Dengesi”, Yedinci İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları, 11–13 Kasım 1964, Ankara: İskan ve Şehircilik Derneği Yayını No: 2, 1964.
- KOÇ, Yıldırım; Türkiye’de İşçi Sınıfının Yapısı, (Çevrimiçi), <http://www.turkis.org.tr/iscisinifi.htm>, 24.01.2003.
- KUTAL, Gülten; “Türkiye’de İşsizliğin Yapısal Sorunları”, II. İstihdam Haftası Tebliğleri, Ankara: İİBK Yayını No: 276.
- MİMARLAR ODASI; Türkiye’de Kentleşme, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayını, 1971.
- TBMM, TBMM Tutanak Dergisi, 96. Birleşim, 2.6.1998, Dönem 20, C. 53, Yasama Yılı 3.

- TEKELİ, İlhan; Türkiye’de Kentleşme Yazıları, Ankara: Turhan Kitabevi, 1982.
- TÜGİAD; 2000’li Yıllara Doğru Türkiye’nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar: 34–Göç, İstanbul: TÜGİAD Yayını, 1998.
- TÜRK–İŞ, “İş Güvencesi”, (Çevrimiçi), <http://www.turkis.org.tr/guncel1.htm>, 24.01.2003.
- TÜSİAD; Türkiye’nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri, İstanbul: TÜSİAD Yayını No: T/99–1–251, 1999.
- ÜNER, Sunday; “Kırsal Yapıda Değişme ve Kırdan Kente Göçler”, Türkiye’de Nüfus Sorunu Semineri, Antalya, Nisan 1974.
- YAMAK, Rahmi– Yamak, Nebiye; “Türkiye’de Gelir Dağılımı ve İç Göç”, (Çevrimiçi), izmir.sbe.deu.edu.tr/dergi/dergi01/yamak.htm, 24.03.2000.
- ZAİM, Sabahattin; Çalışma Ekonomisi, 9. bs., İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992.